

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ – ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ՝ LES LIVRES DU JOUR – RECENSIONS

«ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ 1512–1800 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»

Երևան, 1988 թ.

Երեսուն տարուայ տքնաջան աշխատանքներից յետոյ, անցեալ տարի՝ 1988 թուին եւ աւելի քան երկու տարուայ տպագրական ճիգերից յետոյ, վերջապէս լոյս տեսաւ «Հայ Գիրքը 1512–1800 թուականներին», Հայ գրքի մատենագիտութեան Ա. շատ կարեւոր ու արժէքաւոր հատորը, խմբագրութեամբ Ռաֆայէլ Իշխանեանի եւ աշխատութեամբ Մեասնիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի Հնատիպ գրքի մատենագիտական բաժնի, աշխատութեամբ՝ Նինէլ Ոսկանեանի, Գնարիկ Կորկոտեանի եւ Անթուան Սաւլեանի, Հրատարակութեամբ՝ Նոյն Հանրային Գրադարանի:

Նախքան այս մեծատիպ գրքին ու իր բովանդակութեան անդրադառնալը, ասենք որ այս աշխատութիւնը Հայ գրական–բանասիրական բնագաւառում մի բացառիկ եւ անզուգական Հրատարակութիւն է, քանի որ դա իր մէջ ընդգրկում է շուրջ երեք դարուայ ընթացքում, եւ այն էլ մութ ու խաւար շրջաններից՝ 1512 թուից սկսած մինչեւ 1800 թուականները, Հայերէն լեզուով լոյս տեսած բոլոր գրքերի մատենագիտական ցանկը, գրքերի բովանդակութիւնն ու նկարագրութիւնը, մատենագիտական աղբիւրները եւ անգամ դրանց որտեղ ու ում մօտ լինելը, ամբողջ աշխարհի տարածքի վրայ, ի հարկ է ըստ հնարաւորին: Ահա թէ ինչու մենք դրան բացառիկ եւ անզուգական կոչեցինք:

Այս հատորի կազմութիւնից շատ առաջ, դեռեւս 1958 թուից, աշխատանքներն սկսելով, նախ 1963 թուին տպագրուել է այս գրքին նախորդող Համառօտ մի ցուցակ, բաղկացած աւելի քան 300 էջից, որի վրայ մի քանի տասնեակ տարի ուսումնասիրութիւն կատարելուց, թերիները լրացնելուց եւ տքնաջան աշխատանքով նոր երեւան եկած գրքերը աւելացնելով, Հագիւ է հնարաւոր եղել տպագրութիւնը աւարտել 1988 թուին, ճիշտ երեսուն տարուայ դժուարին ճիգերից յետոյ:

Այս հատորին յաջորդելու են այլ հատորներ, որոնցից երկրորդը՝ 1801–1850 թուականները՝ Համառօտ մատենագիտութեամբ, արդէն լոյս է տեսել 1987 թուին, Հայկ Դաւթեանի աշխատութեամբ, որը դարձեալ սրա առաջին Հրատարակութեամբ նման պէտք է լրացուի ու ամբողջացնի եւ լոյս տեսնի աւելի մեծ հատորով¹, ու այդպէս մինչեւ ներկայ ժամանակները:

Գիրքը, ինչպէս ասուեց, կազմուել է Մեասնիկեանի անուան պետական Հանրային գրադարանի Հայ Հնատիպ գրքի մատենագիտական բաժնի կողմից, գլխաւորութեամբ Նինէլ Ոսկանեանի: Գիրքը ամբողջացնելու համար Խորհրդային Միութեան մէջ եղած

1. Այդ նպատակով արդէն իսկ ուղարկուել է Ն. Զ. վանքի գրադարանի 1801–1850 թուականների գրքերի ցանկը, իսկ որպէս լրացում 1970 թուի «Միոն»-ի մէջ տպագրուել է մի յօդուած:

Նիւնդ-Ռաֆանեանք: Գիրքը ամբողջացնելու համար Խորհրդային Միութեան մէջ եղած զրադարաններից բացի, օգտուել են նաեւ Սփիւռքի հայ եւ օտար բազմաթիւ զրադարաններից, անհատական հաւաքածոներից, անգամ յատուկ ատաքելութեամբ անհրաժեշտ պրպտումներն ու ուսումնասիրութիւններն են կատարուել մի շարք երկրների զրադարաններում:

Գիրքը բաղկացած է LII + 865 մեծածաւալ երկսիւնակ էջերից: Սկզբում որպէս գեղեցիկ խորհրդանիշ, ունի ծակոր Մեղապարտի՝ հայ առաջին տպագրիչի պատկերը, որի համար էլ գիրքը նուիրուել հայ տպագրութեան 475ամեակին: Առաջաբանը կրում է «Հայ հնատիպ գիրքը եւ մրա մատեմագիտութիւնը», որը գրի է առել Նիւնդ Ռաֆանեանը (էջ VII-XXV), ունի նաեւ դրա ամփոփումը ռուսերէն եւ անգլերէն լեզուներով՝ (էջ՝ XXVI-XLI), ապա «Յապաւումներ եւ համառոտագրութիւններ», անունների ցանկը (էջ XLII-LI) եւ «Փայմանական նշաններ» (էջ LII):

Գրքի էջ 1-795ը, հայերէն լեզուով տպագրուած գրքերի մատենագիտական ցանկն է, որ սկսուելով 16րդ դարի սկիզբներից՝ 1512 թուից, շարունակուել է մինչեւ 1800 թուականը: Այդտեղ բերուած են նաեւ հայերէն այբուբեն կամ հատուածներ պարունակող, օտար գրքերը, անթուակիր գրքերը եւ «Լրացում»ները:

Վերջում ունի «Ամօմամուսմների ցանկ», խորագրերի, տպագրութեան վայրերի, տպարանների եւ այլ անհրաժեշտ ցանկեր, ինչպէս եւ որոշ գրքերի էջերի կամ անունանթերթերի լուսանկարները:

Անցեալում՝ սկսեալ 1863 թուից, երբ լոյս տեսաւ այս գրքի համառոտ մատենագիտական ցուցակը, մենք չուրջ տասը տարի, դրան մեր «Աւետարան»ը դարձնելով, ոչ միայն շարունակ ուսումնասիրեցինք, ու զբաղուեցինք դրանով, այլ կատարուած նոր յայտնաբերումների մասին, ինչպէս եւ այլոց մօտ եղած հնատիպ գրքերի մասին, շարունակաբար անհրաժեշտ տեղեկութիւնները հաղորդեցինք այդ բաժնի աշխատողներին, ապա դրանց արդիւնքն ու նոր գտնուած գրքերի ցանկը տպագրեցինք «Հասկ» ամսագրի մէջ (1970 թ. թիւ 9-10, էջ 376-386):

Այժմ եւս երբ Հիմնական գիրքն է մեր ձեռքը հասել², անհրաժեշտ ենք գտնում կրկին մեր խօսքն ասելու:

Այս գրքի նախնական աշխատանքները, ինչպէս ասինք, սկսուել են 1958 թուից եւ հետեւողական ու մեծ ճիւղերով, շարունակուել մինչեւ 1988 թուը, ուղիղ երեսուն տարի:

Դրա մէջ նկարագրուած են 1154 անուն գիրք, որոնցից 789ը՝ ակնատեսի, 225ը՝ լուսապատճենների, իսկ 140ը՝ մատենագիտական աղբիւրների վրայից: Նման որեւէ մանրամասնութեան բովանդակութեամբ գիրք, լոյս տեսնելուց յետոյ իսկ, չեն դադարում դրանց մէջ եղած թերիները լրացնելու կամ նոր պրպտումները, մի բան եւս կարողանելու աւելացնելու համար դրանց վրայ:

Արդեօք հնարաւոր է այդ չտեսած 140 գրքերից գտնել ոմանք, եւ կամ կարելի է միանգամայն նորերն եւս ձեռք բերել: Ահա մի հարց, որ հետաքրքրում է բոլոր հայ զրասէշներին, գրքով հետաքրքրուողներին եւ առաւելաբար բանասէշներին ու գիրքը կազմողներին:

Նկարագրուած իւրաքանչիւր գրքի համար, տրուած է տիտղոսաթերթի գրութիւնը, գրքի ծաւալն ու էջերի քանակը, բովանդակութիւնը՝ մանրամասն նիւթերով, գրքի մասին եղած զրադանութիւնը, գրքի վիճակը եւ որտեղ ու ում մօտ (զրադարանում կամ անհատի) գտնուելը:

2. 1986 թուին, մեր Երեւան գտնուած օրերին, գրքի տպագրուած նախնական օրինակը տեսանք, բայց այդուհանդերձ տպագրութիւնը իր լրումին է հասել միայն 1988 թուին:

Այս զրքում պարզուվել ու ճշգրտուվել են մեծ թվով զրքերի տպագրութեան վայրերն ու թուականները, որոնք անցեալում անորոշ էին մնացել կամ սխալ ձևով էին մտել մեր գրականութեան մէջ:

Գրքում բերուել են նաեւ օտարլեզուեան այն զրքերը, որոնց մէջ կայ հայերէն Այբուբենը տպուած 16րդ դարում, կամ հատուածներ հայերէն լեզուով: Այդտեղ բերուել է նաեւ հայերէն լեզուով տպագրուած քարտէշները, որոնցից առաջինը տպագրուել է 1695 թուին Ամսդերտամում, «Համատարած աշխարհացոյց» խորագրով, որից Սբ. Ամենափրկիչ վանքում՝ Թանգարանում եւ զբաղարան-մատենադարանում կայ մէկական օրինակ:

Հայերէն ներկայիս առաջին համարուող «Ուրբաթագիրք»-ից, տպուած 1512 թուին եւ երկրորդ համարուող «Պատարագատետր»-ից, տպուած 1513 թուին, Նոր Զուլայի վանքում կայ մէկական օրինակ:

Գրքի մէջ այս բոլոր դրական կողմերի հետ, յատկապէս նման ծաւալուն աշխատանքներում, բնականաբար եւ կամքից անկախ պատճառներով, կը լինեն նաեւ որոշ թերիներ, սխալներ ու բացթողումներ, որոնցից ոմանք շատ յաճախ նկատուում են գրքի տպագրութեան ժամանակ եւ ճշտուում վրիպակներով, զրքի հեղինակի կամ կազմողների կողմից: Այդպէս էլ այստեղ սպրդել են որոշ սխալներ, որ ստորեւ տալիս ենք նկատուածները:

Վերջում բերում ենք նաեւ մի քանի նոր ձեռք բերուած զրքերի անունները միայն, լրիւ մատենագիտական ցանկը թողնելով մի այլ առիթով ներկայացնելու:

Թիւնք նաեւ, որ զրքի մէջ բերուած անունների մէջ չուրջ յիսուն անուն կայ պարսկահայերէց, լինի դա եկեղեցի, ակումբ, զբաղարան կամ անհատ, Թաւրիզից, Թեհրանից, Փերիայից եւ Նոր Զուլայից, որոնք հնատիպ զրքեր են ունեցել կամ այդ առթիւ մամուլում յօդուածներ են գրել: Ստորեւ մեր նկատած թերիները.

1. էջ՝ XLIII – Բ. «Ս» Պողարեան Նորայր – անունը նոյն էջում, բերուել է երկու անգամ, նոյն բովանդակութեամբ:

2. էջ՝ XLV – «էջմիածին» ամսագրի 1886 թ. համար 7ում Ռաֆայէլ Իշխանեանի «Նոր Սիւքեր հայ եիմ տպագրութեամ պատմութեամ վերաբերեալ» յօդուածի խորագրի մէջ, սոսուցուած է «Հայ» բառը:

3. էջ՝ XLV – «Թ. Հ.» Թեհրանի Հայ Ակումբի Գրադ-ի վերջում սխալմամբ բերուել է «Թիֆլիս» բառը, որ վերի տողի մէջ եղածի կրկնութիւնն է:

4. էջ՝ XLVI – «Գրական քերթ»-ում Կորկոտեան Գնարիկի եւ Ոսկանեան Նինէլի գրած «Նոր Զուլայի տպարանը» յօդուածը, որ գրուել է լոյս է տեսել 1976 թուի 30 Յունուարին, պէտք է լինի 1970 թ. 30 Յունուար:

5. էջ՝ 1-3 – «Երկու խօսք հայերէմ առաջին տպագիր գրքերի մասին» «Հասկ»-ում եղած յօդուածից բացի, տպագրուել է նաեւ «Լրաբեր Հասարակական գիտութիւնների» 1968 թ. Մայիսի համարում, (էջ՝ 113-114):

6. էջ՝ 22 – Համար 30 զրքի՝ Նոր Զուլայում տպագրուած «Աղմուս»-ի առթիւ յիշուած է, որ դրանից կայ նաեւ Երուսաղէմի վանքի զբաղարանում, որ վստահաբար ճիշտ լինել չի կարող, քանի որ այդ զբաղարանի հնատիպ զրքերի մատենագիտական ցանկի մէջ՝ 1512-1800 թուականների, որ Արա Գալայեանի աշխատութեամբ լոյս տեսաւ նախ «Սիւն»-ի մէջ (1967-1972 թ.), ապա տպագրուեց առանձին հատորով, ոչ մէկի մէջ յիշուած չէ, որ ունեն իրենք: 1638 թուի «Աղմուս»-ի մի լրիւ լուսապատճէնը, այժմ գտնուում է Ն. Զ. վանքի Թանգարանում:

7. էջ՝ 40 – 1662 թուին տպագրուած «Այբուբենարան»-ի մասին, «Հասկ»-ի 1970 թուի յօդուածից (էջ 377) բացի, մի առանձին յօդուած կայ նաեւ «Սիւն»-ի մէջ (1970 թ. Սեպտ.-Հոկտ., էջ 445-446):

8. էջ՝ 116 – Համար 156 «Համատարած աշխարհացոյց»ի նկարագրութեան մէջ՝ «Անուանացոյց»ի գրութեան վերջում եղած «Գ»ն աւելորդ է: Այս քարտէզից Ն. Զ. վանբում կայ երկու օրինակ, որոնց մասին յիշուած չէ, մի յօդուած կայ անգլերէն լեզուով նաեւ «IMAGO MUNDI»ի 1967 թուի Համար XXI-ի էջ՝ 113-114-ում, գրուած C. KOEMAN-ի կողմից:

9. էջ՝ 138 – Համար 186 գրքի նկարագրութեան վերջում եղած ՆԱՍՊԼԵ տառերի վերջին «ԼԵ»ն աւելորդ է, պէտք է լինի ՆԱՍԳ: Այս գրքի մասին «Դպրութեամ գիրք եւ տաղարան» գրուած է նաեւ 1970 թուի «Հասկ»ի մէջ, որ յիշուած չէ:

10. էջ՝ 313 – Համար 399-ի՝ «Աստուածաշունչ»ի նկարագրութեան վերջում, ծանոթութեան մէջ, յիշուած է, «Վիեննայի Մխիթարեանների մատենադարանում պահուած է նկարների մի այբում (թիւ Ժ 1404), որի մէջ հաւաքուած են Աստուածաշունչի այս հրատարակութեան (1733 թուի – Լ. Մ.) պատկերները, (առանց բնագրի): Այբումը բաղկացած է 157 թերթերից, որոնց վրայ կան տարբեր չափերի պատկերներ՝ մակա-գրութիւններով...»:

Մեզ թուած է որ այս «Այբում»ը առանձին մի հրատարակութիւն է, որ կատարուել է նոյն Աստուածաշունչի մետաղապատկերների վրայից, որի մէկ օրինակը, մէկ թերթ սկզբից եւ մի քանի թերթ վերջից պակասաւոր, գտնուած է մեզ մօտ: Այդ առթիւ մի առանձին յօդուած ունենք տպագրած «Ծիրակ» ամսագրի մէջ (Բէյրութ, 1974 թ. Յու-նիս, էջ 60-61), «Հայերէն առաջին պատկերագիրքը» խորագրով: Այս մասին յիշուած է նաեւ «Հասկ»ի մէջ (1970 թ., էջ 383-384), ինչպէս եւ Հայր Սահակ Ճեմճեմեանի «Մխիթար Արքայի հրատարակչական առաքելութիւնը» գրքի մէջ (Վենետիկ, 1980 թ., էջ 120-121):

Մեր ունեցած օրինակի պատկերները, բացի մէկից, միւսները բոլորն էլ միահա-ւասար են (7,5 × 11 ս.մ.) տպագրուած թերթի միայն մէկ էջի վրայ, որոնց բոլորի ներքեւում տպագրուած են անհրաժեշտ բացատրութիւնները:

11. էջ՝ 324, թիւ 414 «Գիրք աղօթից» գրքի չափը նշուած չէ, գրքից կայ Վենե-տիկի Մխիթարեան Միաբանութեան գրադարանում եւ Երեւանի Մաշտոցի անուան մատենադարանում:

12. էջ՝ 465 – Համար 614 Պաղտատար դպիրի «Տաղարանիկ»ի մասին 1963 թուի հնատիպ գրքի նախնական ցուցակում յիշուած էր որ մի քանի երգերի Համար գրուած է «Թ. Վ.» տառերը, որոնք չէին պարզել թէ ումն է վերաբերում: Այս առթիւ մենք յիշել ենք «Հասկ»ի յօդուածում (էջ 385), մինչ այս մասին ներկայ հատորում որեւէ յիշատակութիւն չկայ թէ ով է այդ «Թ. Վ.»-ն:

Նախ ասենք, որ նկատի ունենալով որ այդ երեք երգարանները առանձին էջա-կալութիւն, ցանկ ու տիտղոսաթերթ ունեն (բացառութեամբ վերջինի), ուստի պէտք է առանձին հրատարակութիւններ համարել. իսկ «Թ. Վ.» որի երգերը կան երգարանի երգ 48-53-ի մէջ, պէտք է կարգաւ Թադէոս կամ Թովմա վարդապետ:

13. էջ՝ 489 – Համար 646 գրքի՝ Յակոբ Շամիրեանի (ոչ՝ Շահամիրեանի – Լ. Մ.) «Այբբնարամ»ի մասին, խօսք կայ նաեւ Յ. Իրազեկի «Պատմութիւն հնդկաւայ տպա-գրութեամբ» գրքի մէջ (Անթիլիաս, 1986 թ., էջ 53), իսկ որեւէ յիշատակում չկայ Շամուռեանի «Այբբնարամ»ի մասին: Նկատի ունենալով որ վերջինիս տպագրած «Այբբնարամ»ն եւս վերջում ունեցել է «Սաղմոս», հաւանական է թուում որ մէկը դարձել է երկու եւ վերագրուել Շամիրեանին, եւ հէջց այդ նկատուումով էլ տպա-գրական թուականը ի մտի ունենալով այն վերագրել ենք Շամիրեանին («Հասկ» 1970 թ., թիւ 9-10, էջ 383-384):

Յիշենք նաեւ, որ էջ 489-ի յղումը՝ «տես թիւ 985-ի նկարագրութիւնը» ճիշտ չէ, պէտք է լինի 985:

14. էջ՝ 728, համար 952 գրքի նկարագրութեան մէջ յիշուած «Տէր Սամուէլ Փիլիպպոսեան թիֆլիզեցիներն անձնանունների ցանկում» (էջ՝ 835), դարձել է «Սամուէլ Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցի սրբազրիչ», որը ճիշտ չէ եւ անունների չփոթւթաւին է եղել:

15. էջ՝ 852ի «Սաղմոս Դաւթի որ կոչի Սաղմոսարան»ի դիմաց գրուած թուերի վերջին համարը՝ 1046, անկողի է, որը պատկանում է դրանից վերեւ գրուած «Պօղոսի թուղթը»ին:

Այլ դիտողութիւններ.

ա. Որոշ օրացոյցների չափերը նշուած չեն, թէեւ դրանից ոմանք լրիւ չեն ունեցել ձեռքի տակ, բայց մի քանի էջ լուսապատճէնի վրայից իսկ հնարաւոր էր շարուածքի չափը նշել:

բ. Լաւ կը լինէր, եթէ մօրինակութիւն պահպանելու համար, իւրաքանչիւր տարուայ տպագրուած գրքերն եւս այբբենական հերթականութեամբ դասաւորուած լինէր:

գ. Նոր Զուղայում 1641 թուին տպագրուած «Որհրդատետր»ից վանքի թանգարանում կայ 6 թերթ:

դ. 1780 թուի վեներտիկում տպագրուած օրացոյցից (էջ 518, համար 694) վանքի թիւ 2358 «Մարակնացի» կազմերի ներսի կողմում փակցրուած է չորս թերթ:

ե. Գրքում մի օրինակութիւն պահպանելու համար, լաւ կը լինէր որ նախ գրուէր գրքերի խորագրերը եւ ապա հեղինակները, քանի որ շատ գրքեր հեղինակ չունեն, ուստի սկզբում մէկինը հեղինակի անունն է, միւսինը՝ խորագիրը:

զ. Որոշ գրքերի համար մամուլում եղած գրութիւնները նշուած չեն, ինչպէս 1725 թուի հմայիլը (էջ՝ 266, համար 353), որի մասին յիշուած է «Հասկ»ի յօդուածում (1970 թ., էջ 380-81):

Գրքում երկու տեղ բերուած են այն անհատների անունները, որոնք իրենց լուծման են մուծել այդ հսկայ աշխատանքի մէջ, իւրաքանչիւրը մէկ երկու աղիւս աւելացնելով դրա կառուցումին ի նպաստ:

Գրքի մէջ շատ ցայտուն ձեւով երեւում է Զուղայի եւ Զուղայեցիների բերած նպաստը Հայ տպագրութեանը, դա լինի տպարաններ հիմնելով՝ Նոր Զուղայում, Հնդկաստանում, Յւրոպայում եւ Ռուսաստանում, կամ մեկնեաւ Հանդիսանայով:

Զուղայում տպագրուած նոր գտնուած գրքերից հետաքրքիր է յիշել Տաթեւացու «Գիրք հարցմանցը տպուած 1687 (?) թուին, (էջ՝ 786, համար 1078), որ մինչեւ այժմ ծանօթ չի եղել:

Գրքում յիշուած չեն հետեւեալ գրքերը, որոնց միայն անուններն ենք բերում, մատենադատական ցանկը թողնելով այլ առիթով տալու:

1. «Սաղմոս ի Դաւիթ» տպուած 1694 թուին, որից մէկ օրինակ կայ Բրիտանական թանգարանում (Բ. Գ. 17021 a15) («Ալիք» 1977 թ. 15 նոյ.):

2. «Գիրք աղօթից» որ տպուել է Ն. Զուղայում 1688 թուին («Ալիք» 1977, թ. 15 նոյ.):

3. «Սաղմոս» տպագրուած 1706 թուին, Հաւանաբար Կ. Պոլսում, որն ունի 356 էջ եւ տարբեր է նոյն թուի մի այլ տպագրութից:

Վերջացնելով մեր այս համառօտ անդրադարձը «Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին» խիստ արժէքաւոր աշխատութեան առթիւ, կրկին անգամ մեր ջերմ գնահատանքն ենք յայտնում, դրա բոլոր աշխատողներին եւ յատկապէս տիւ ու գիշեր իրենց ուժերն ի սպաս բերած կազմողներին, մաղթելով նոր ոյժ ու կորով պապաւայ աշխատանքների համար:

Վարձքներդ ի կատար:

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ